
KÖNYVEKRŐL

A. GERGELY ANDRÁS

A „civil társadalom” hazai irodalmából

BEVEZETŐ

Egy 1800 évvel ezelőtt kelt álomfejtő-könyvben áll a következő szöveg: „Államügyekről, közügyekről csak uralkodók, magas rangúak és hatalmas személyek jogosultak értelmezhető módon álmodni — egyszerű magánemberek közügyekre vonatkozó álmai érvénytelenek... (legfeljebb akkor vehetők figyelembe, ha tömegesen jelennek meg...) Csak a démos egésze mérvadó társa az egyes hatalmasságoknak”.

Államérdek, közügyek, magánemberek... — mintha egy politikai viszonyrendszer ma sem ritka összhangjáról, polgár és uralkodója vagy korporatív szervezet és politikai állam kölcsönkapcsolatáról árulkodnának e sorok. Azaz — egy viszonyról, egy karakteres korszakról és változó dimenzióiról kell szót ejteni, ha a civil társadalom legátfogóbb tartalmait keressük.

A civil társadalom kérdésköre a nyolcvanas évek magyar társadalomtudományában kap ismét megtisztelő helyet, miután (a témakör egyik monográfiusa, Molnár Miklós szerint) kétszázötven éves álmát aludta mind Nyugaton, mind pedig a kelet-európai régióban. A nyugati értelmezések nagyjából két csoportba foghatók össze: a polgári társadalom („société civile”) tradíciója és a jogiasult legitimitáció, a piacgazdaság és a nem-klerikális, nem-katonai felépítmény áll az egyik, s a Code Civil, a jogban megtestesült emberi szabadság, valamint az állampolgári önszerveződés lehetősége a másik oldalon. Történetileg nyilvánvalóan egymásra épül e két aspektus, a jelentésük időről időre nyomatékosít, mint például a hatvanas évek új társadalmi mozgásaiban, majd a hetvenes évek alternatív mozgalmáiban.

A civil társadalom fogalma történeti okok miatt is legalább kétszintű: általánosságban azt a politikai közösséget jelöli, amely szuverén jogi

személyek által alkotott egység, specifikusan pedig a társadalmi tagoltságnak ama egységét, amely lokálisan határolható, amely önrendelkező helyi közösségek akarat- és érdekkifejezése által nyilatkozik meg. A civil társadalom fogalmában tehát található a „nagy-társadalom”, a makro-gazdaság egy történeti típusa és az erre épülő társadalmi rétegződés és etika, egzisztencia és létfilozófia (lásd számos összefüggését Hegel, Marx, Max Weber munkásságában), valamint a helyi érdek, a lokális értéktér, a horizontális tagoltság és kapcsolatrend újkori tapasztalata.

A helyi társadalmak „helyi értéke” mindenkor az igazgatási-állam-szervezeti besorolási státustól, illetve a lakópolgárok önmeghatározási, reprezentálódási hajlandóságától és lehetőségeitől függött — már ami kívülről, a politikai hatalom felől nézvést fontos volt belőle. Belülről persze ez az értéktér tágasabb, tartalmasabb, hagyományosabb, illetve a szó legtágabb értelmében közösségibb.

A közösségi, lokális tér belső tagoltsága azonban mindig önálló szerveződéseket, együttműködési viszonyokat, konfliktusokat és konszenzusokat is jelent. A mikroszintű társadalmi bázis egyébiránt lehet gazdasági és politikai szerepköre szerint kisebb vagy nagyobb korporatív egység, érdekképviselő vagy elsődleges közösség, rendszerint a helybeliek „állampolgári minőségétől” függően. Éppen ezért helyiek és idegenek megkülönböztetése létérdeke volt már minden archaikus közösségnek, s korántsem csak települési okok miatt, hiszen a falusi vagy városi terület magában véve még nem helyi társadalom, ehhez még jogi, gazdasági, politikai és igazgatási funkcióegyüttes is szükséges. Autonóm szervezet kellene legyen a települési egység, egyúttal politikai és kulturális entitás, s egészében nem csupán uralmi szervezeti egység, amely jogilag kodifikált sajátosságokkal, hivatalelnökgárdával, intézményesített csoportérdekekkel, javadalmakkal működik.

A civil társadalom fogalma kétségkívül az újkori Európa terméke, akkor születik, amikor a kapitalizmus és az azt megelőző társadalmi korszak politikai intézményesültsége megváltozik, s egyúttal kiindulópontja annak a demokratizálódási folyamatnak, amelyben a politikai állam eltávolodik, leválik a polgári társadalomról (Locke), s e duális struktúrában, a köztük kialakuló köztes szférában kap helyet a korporatív, érdekképviselői közvetítő mechanizmus.

A polgári társadalom és a politikai állam elválása nemcsak térbeli struktúraváltozás vagy uralmi státusváltkozás időszaka, hanem új minőségű korszak előjele, amelyben a kétfelé bomló államegység és a társadalom között a politikai intézmények új, relatíve önálló típusa jön létre. Már Hegel szerint is az abszolút egyén, a független magánember és a központosított állami akaratérvényesítés között kapott helyet a gazdasági és a polgári érdekközvetítési mechanizmus. Ennek hagyománya a középkorban gyökerezik, ahol a gazdasági és társadalmi integráció kölcsönhatásban (kohézió és ellene való védekezés megeremtésében) vannak. A középkori nyugati város (nemezszer a mai magyar falunál kisebb, tagolatlanabb település) az ókori mintájára a szolgaságból a szabadságba emelkedők telephelye, egyházi és rendi érdekek politikai

centruma lett, „testvéri közösségek”, céhes iparok, birtokos polgárok jogilag is intézményesített communitasa. S míg az ókorban csak akkor jött létre a község fogalma az állammal szemben, amikor a város (mint lokális képződmény, önálló entitás) beolvadt a birodalomba — amely azután egyre jobban megfosztotta önállóságától —, addig a középkori városok helyi társadalmá már kezdettől fogva számos (egymás számára kölcsönösen) idegen ember gyűjtőhelye lett, viszont első pillanattól kezdve szervezeti-funkcionális értelemben vett államalkotó „commune” volt. Az antik poliszban az egyén csak mint nemzetségének tagja lehetett polgár, s minden gyarmati hódítás úgy zajlott le, hogy rituálisan, mesterséges tagoltság biztosításával telepítették le a más törzsbelieket vagy hadifoglyokat. A középkor jogi értelemben testületnek számító politikai communitasai azonban kiváltságok és kötelezettségek őrzését és védelmét kapták kézhez. Legitim hatalmat tehát; viszont velük szemben ott állt a polgárok másodlagos szervezetének „jogbitorló” tömege (a „campagna communis” politikai szervezete, amely nem tartozott a város szervesnek és legitimnek tekintett egységéhez). Ez a tagoltság, „községi” és községen kívüli hierarchia jellemzi a falutelepüléseket szerte Európában a középkor évszázadaiban.

A civil társadalom története persze nem azonos a helyi társadalomakéval. A politikatudomány vagy a filozófiatörténet klasszikusainak elemzése valamelyest megvilágíthatja a társadalom egyes alrendszerének funkcionális, történeti, szociológiai felfogáshistóriáját (utalok itt Benjamin Constantra, Herderre, Locke-ra, Rousseau-ra, Hegelre, Marxra, Weberre, Habermasra, vagy akár Hajnal Istvánra és másokra is), mindemellett a jogi és igazgatási (Maine, Bibó István), a kultúrtörténeti (Hobsbawm, Burke, Bahtyin, Elias, Shills stb.), az antropológiai és a társadalomnéprajzi irodalom is kellőképpen árnyaltan kontúrozza azt a lokális szférát, amelyet a modern „civil társadalom”-felfogás használ.

Természetesen más fogalmi képpel operál a gazdaságtörténet, mással a politikai-igazgatási logika, megint mással az érdekképviseleti, ismét újabbal a polgári engedetlenségi és így tovább. Ezt a szemléleti sokrétűséget azért szükséges hangsúlyozni, mert korunkban egymásra épülő, egymást át- meg átszövő, egyre gazdagodó jelentéstartalommal bővülő a civil társadalom fogalma, s immár nélkülözhetetlenné kezd válni egy újabb szintézis, amely kölcsönös függésrend részeként tárgyalja a civil társadalmak belső struktúráját, „mi”-tudatát, egységeinek egymáshoz viszonyított szuverén rendjét, s így egyebek mellett arra is fényt derít, milyen kohéziós erő, miféle értékstruktúra tartja össze a lokális egységeket, miközben ezek a politikai társadalom szintjén globális communitas-ként konstituálódnak.

Az alábbiakban a kortárs politikatudomány, s abból is a magyar nyelven elérhető szakirodalom rövid szemlészésére teszek kísérletet. Az elmúlt évtizedben jelentős cikkek, közelítő elemzések, parázs viták és alapozó kötetek próbálták körülírni a civil társadalom fogalmát. Mindezek átfogására és összehasonlító elemzésére nem vállalkozhatok, érdemben a megjelent kötetnyi munkákkal sincs módom itt vitába bocsát-

pítani tudja — ha tehát egyáltalán értelme van a „társadalom-centrikus” felfogásnak, az állam túlzott mindenhatóságát elvető érték-szempon-
nak, akkor annak valódi, bár igen szűkös tere a gazdaságban és a
védekezés más nempolitikai szférájában van.

Ugyanebben a folyóiratszámban éppen Szabó Máté értelmezi a
„védekező társadalom előőrseinek” szerepét, mondván: „az autonóm
társadalmi mozgalmak és a modern polgári társadalom kategóriái
összetartoznak” (Szabó M. 1987). Kifejti, hogy az alapvető (polgári,
munkás-) mozgalmak nyomában nők, parasztok, regionális törekvések,
egytémás (speciális avagy single-issue), alkoholelleses, környezetvédő és
más megmozdulások jelentek meg, amelyek a régi mozgalmakhoz és a
politikai rendszerek stratégiáihoz képest alternatív, védekező jellegűek
lettek. Széles szakirodalmi bázison elemzi a hatalmi-elosztási tevékeny-
ségi területeket, a posztmaterialis értékek és érdekkötöttségek alapján
megfogalmazott programok jellemvonásait, az ideológiai alapú és élet-
forma-mozgalmakat, a kifelé és a befelé orientált (intézményes, illetve
életreform-) törekvéseket, a növekedési mintákat és az alternatív modell
szervezeti sajátosságait, jellegzetes akcióformáit.

Ugyancsak e folyóiratszámban publikálta hozzászólását Kiss Mária
Rita (1987), aki a nyugat-európai és a kelet-európai „másság” jeleit a
középrétegek és a kulturális vagy pártszerű szerveződések intézményes,
nyilvános és individuális alapjain mutatja ki. A társadalmi ellenőrzés, a
csoportszintű felelősségérzet és aktivitás fontosságát mint lehetséges
felismerést fogalmazza meg, mint szembeszállás esélyét a „szovjeto-kom-
munista akkulturáció” kelet-európai következményeivel. (E kifejezést
egyébként Molnár Miklós cikkéből veszi át, lásd Molnár 1985.)

A hozzászólások áttekintésére vállalkozik ezt követően Ágh Attila
(1987b), aki a duális és triális társadalomkép, a mozgalmi szervezetek
és a szervezett mozgalmak összefüggései mellett rámutat, hogy a civil
társadalom intézménye hiányozhat a politikai rendszerből és a társada-
lomszerkezetből, mégis él, vagy föléleszthető, demokratikus és az „in-
novatív-kreatív szerepének érvényesítése a politikai rendszer egészével
szemben annak intenzív formájára való áttérésben” nemcsak fontos,
hanem döntő jelentőségű, mert a „kispolitika kihívása” átmenetet
követel a monolitikus-monopolisztikus hatalomgyakorlásról a hegemo-
nisztikus hatalomgyakorlásra való átmenetre.

Az Ágh Attila cikke által kiváltott vita nem is annyira a tudományos
továblépés szempontjából volt korszakos, hanem mert „piacképessé”
tette, nyilvánosság elé hívta és ezzel legitimálta a civil társadalom
fogalmának hazai értelmezhetőségét, s a társadalmi mozgások magyará-
zásához új kaput nyitott. Ezen a kapun azután sorra jöhettek be a
kortárs nyugati teóriák, s a közérdeklődés szótárába is bekerült a civil
társadalom. A nyugati elemzések közül érdemes kiemelni Szelényi Iván
munkáit, amelyek mintegy két évtizede a regionális sajátosságainkat
érintő kérdésekről szólnak, és a modellértékű rendszerelméletet is szor-
galmagták. Ugyancsak a társadalomelmélet államszocializmusbeli hiá-
nyosságaira és a civil társadalom lokális szerveződésére hívta fel a

figyelmet Andrew Arato, a magyar származású amerikai politológus budapesti előadása (1987 februárjában), amelyben a lengyel társadalom és a politikai rendszer aktivitásformáit írta le a civil társadalom metszetében (Arato 1987). Carl Schmitt, Habermas, Offe, Luhmann és Staniszkis írásai alapján a szocio-kulturális szféra és az életvilág jelentőségét mutatta ki, a legalitás, a gazdasági koordináció és az érdekek aggregációja, valamint a szuverenitás poszt-tradicionális értékterét vázolta fel Arató ebben az írásában. Ez a fogalmi háló lehetővé tette, hogy Arató nemcsak a „társadalom-az-állam-ellen” paradigmát mutatta be, hanem a védekező stratégiákat, a tradíciókat, a társadalom és a hatalom illuzórikus egységét is megkérdőjelezte, utalva azokra a belső repedésekre, amelyek a konszenzusok, a történelmi körülmények, a jóléti állam reflexív taktikái és a jogállamiság szempontjából megfontolandók. Összességében az egymástól eltérő „meta-identitások”, az önkorlátozó radikalizmus, a politikai kultúra nemzeti jellegzetességei alapján a civil társadalom restaurálásának szükségességét nyitakoztatta ki.

Ugyancsak az 1987-es év akadémiai konferenciáinak egyike, a modernizálható állam és a rendszerváltás körülményeit elemző szociológiai tanácskozás vetette föl a civil társadalom esélyeit. A Gáthy Vera által kötetbe szerkesztett tizenhat tanulmány Kínától, Indián át, a tacherizmus és a Bibó-, Polányi-, Foucault- és Habermas-elméletekig számos átmenetet, megannyi hatalmi és gazdasági, civilizációs és mozgalmi példát elemez, amelyek a társadalomfejlődés lehetőségét és a nagy átalakulás politikai feltételeit körvonalazzák (Gáthy 1989).

„Változás és állandóság” volt a tárgya a Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1987-es konferenciájának is (megjelent a Kör kiadásában, magyar nyelven, 1989-ben, 218 oldalon). Az előadók a modernizációs törekvések, a polgárosodási tendenciák historikus előképeit vizsgálták, a közjólét, a parlamentarizmus, a tolerancia, a vállalkozás, a tulajdonjog és az értékvilágok kérdéseit taglalták, utalva arra, hogy a „magyar société civile” megteremtése a hazai társadalom válasza kell legyen a politikai kihívásra. Talán méltatlan lenne a rangos és izgalmas előadások közül bármelyiket is kiemelni, ezért csupán utalok a legmegindítóbb írások némelyikére, Faragó Bélára, Péter Lászlóra, Szabó Miklóásra, Karády Viktorára és Kemény Istvánra.

Kemény Istvánt márcsak azért is érdemes itt említeni, mert ugyanebben az időben írt tanulmányában a magyar polgárosodás előképeit keresi vissza Locke, Hobbes, Eötvös József, az antikvitás és a középkor civil társadalomfelfogásában, hangot adva annak a véleménynek, hogy a civil társadalom merőben európai képződmény, amelyben a polgárosodás és az egyenlőség, a politikai szabadság és az individuális érdekérvényesítés éppoly fontos, mint a jogrend, a törvény garantálta legitimitás. Külön is kitér arra, hogy a civil társadalom az államtól független szféra, de legitimitása elsősorban gazdasági alapú lehet (kiemeli a vállalkozások fontosságát a nyolcvanas évek Magyarországon), s hogy a hazai polgárosodás befejezésének régtől megkésett folyamatát lehetetlen lesz véghezvinni a politikai intézményrendszer változtatása nélkül (Kemény 1991).

Mindeme kérdéskörök visszatérnek Ágh Attila „Az önszabályozó társadalom. A civil társadalom Nyugat- és Kelet-Európában” című kötetében (1989a). Méltatlan lenne ehhez az oszlopos munkához e rövid ismertetések sorába illeszteni néhány értékelő mondatot. Aki kezébe veszi e munkát, fogalomtörténeti szempontból alighanem az eddigi legteljesebb elemzéssel találkozik, a legimpozánsabb szakirodalmi áttekintést kapja. Ágh Attila e kötetét szinte kiegészíti a valamivel később megjelent, részleteiben már publikált (pl. Tiszatáj, 1989) kötettel, melyben a kortárs folyamatok, az átmenet fázisai kerülnek nagyító alá (Ágh 1989b).

Szintúgy az átmenet lehetősége és a civil társadalom tagoltsága foglalkoztatja Csizmadia Ervint (1989), aki elméleti kísérletet tesz egy civiltársadalmi tagoltság vázolására. Elkülöníthetőnek látja a (1) mindennapi civil társadalmat, amely a többinek alapja, a (2) mozgalmi civil társadalmat, amelynek fölfedezése épp akkoriban lett reformeri vállalás tárgya, és a (3) politikai szinten szervezett intézményi-korporatív civil társadalmat. Kiemeli, hogy a mindennapiságában önmagát szervező és szuverén módon működő civil társadalom közösségi tartalmait eddig nem nevezhette meg a politikai gondolkodás, holott a civiltársadalmi „fordulatra”, a kihívásoknak való politikai megfelelésre ennek a szintnek komolyanvétele nélkül nem vállalkozhat a politikai szervezettrendszer — sehol e régióban.

Külön figyelmet érdemel, hogy a kisebbségi sorsban élők számára is bátorító perspektívát jelent a civil társadalom önszervező gyakorlatának esélye (csupán utalásként lásd Magyarai Nándor László [1990] áttekintő elemzését).

A civil társadalom és a liberális állam, a magyar polgárosodás kezdeményei és csökevényei szolgáltak témául Gyáni Gábornak (1991), aki az egyesülési jog, a társadalmi körök és egyesületek, a nemzetiségi és iparosegyletek önszerveződés, korlátozásmentes, demokratikus fórumként és nyomásgyakorló erőként szolgáló szervezethez mutatja be.

Ugyanezek hiányát, szárnyaszegett törekvéseit széleskörűen ismertté tették Hankiss Elemér diagnózisai és kelet-európai alternatívái. Konrád és Szelényi áttekintései, Magyar Bálint és Sólyom László részeselemzései (hogy másokat itt most ne is említsek) ugyancsak kiterjesztették a civil társadalom hazai fogalmát.

Érdekes módon a fölvetődő kérdések és válaszok nem elégítették ki Márkus Máriaét, aki „A szükségletek politizálódása” címen tartott előadást 1992-ben a Szociológiai Intézetben (ennek kiegészített szövegét lásd Márkus 1992) s úgy nyilatkozott, hogy a jóléti állam krízise éppúgy felveti a „jogok és kötelességek problematikáját”, mint a politikai nyilvánosság és a fennálló társadalmi szerződéseket áthágó mozgalmak. Hegel felosztását (a szükségletek, a társadalmi osztályok és korporációk, valamint a publikus intézmények civil szféráját) Habermas és Hannah Arendt teóriáival egészíti ki, az integráció, a participáció, a plurális vagy homogenizált érdekszférák kérdéseivel. Szerinte a civil társadalom szabad, partikuláris és asszociációs-szervezeti hálózat; nem

„állam nélküli” társadalom, nem államellenes magánszféra, hanem polgári jogi egyenlőségen és érdekluralitáson nyugvó, strukturált, átlátható és kollektív identitást artikuláló jelenség, amelynek szükségletei éppoly jellegadóak, mint e szükségletek biztosításának államosított privilégiuma volt.

Némiképp szándékosan elemzésem végére hagytam Molnár Miklós könyvét (1990), több okból. A Párizsban megjelent könyv alapjául szolgált itthon védett nagydoktorijához, amely rövidesen magyarul is megjelenik. Molnár kötete az első lesz, amely magyar nyelven összehasonlító civiltársadalom-történeti elemzésként készült el, még hozzá abban a kontextusban, amely a „gorbacsovi áttörés”, a Kádár-rendszer legitimációs összeomlása és a lengyel változások párhuzamaival dolgozza ki elméleti alapjait. Ráadásul teli van a kortárs publicisztika szolgáltatott példákkal, eseménytörténettel, s mindezek előképeként a Hegel előtti társadalomtudományig, Benjamin Constant munkásságáig megy vissza. Egy korszakot lezáró munka tehát, amelynek téziseiben Molnár ismerteti a nyugati vitákat és a hazai recepcióra is figyelmet fordít. Raymond Aron, Guy Berger, Claude Lefort, Jacques Rupnik, Garton Ash, Guy Hassner, Michnik és Bobbio szerepelnek mai hivatkozásai között, jelezve egyúttal azt az utat is, amelyet a nyugati szemléletváltozás megtett Kelet-Európáról alkotott felfogásának megújítása érdekében. Molnár szerint a „civil társadalom általános ideálja és követelése nem elég az új paradigma kialakításához”: a társadalom valódi közérzete, az „átvett” minták és értékek átszűrése, a nemzeti ellenállás és a kulturális identifikáció belső erősítése jól szolgálhatja azt, hogy „a kommunizmus alatt csak negatív modellként szerepet játszó” nyugati minták óhajta olyan keretek között maradhasson, amelyeket mind a politikai kultúra és a hagyomány, mind pedig a demokratikus szükségletek a maguk módján alakíthatnak, társadalom-választás lehetőségévé tehetnek.

Írása végén Molnár Miklós Mrozek „zuhanás-jelenségét” használja intő példaként: azt hitték, repülnek, holott zuhantak e régió társadalmi. A civil társadalom hazai szakirodalma e zuhanással szembeni emelkedéseket, „zsebceleteket” és történelmi erejű társadalmi törekvéseket dolgozza fel. A recenzens ez áttekintés után úgy érzi, a civil társadalom életrekeltése vagy talpraállása csupán hazai előtörténetét élte az elmúlt évtizedben. A kilencvenes évek jelenségei, immár a reményeken és velleitásokon túl a cselekvések és válságmegoldások évei lesznek. Az itt feldolgozott-utalt-ajánlott szakirodalom nem adhat „szárnyakat” a felröppenéshez, de talán a most eljövendő válságkorszakhoz szolgálhat „hálóként”, hogy ama bizonyos zuhanás ne érjen túl hamar véget.

HIVATKOZÁSOK

- Andrew Arato 1987. Civil társadalom, társadalomelmélet és államszocializmus. *Századvég*, 3.
Ágh Attila 1984. A politika világa. Kossuth K.

- Ágh Attila 1987a. Védekező társadalom. *Magyar Tudomány*, 7–8.
- 1987b. Politikai reform és civil társadalom. *Magyar Tudomány*, 10.
- 1989a. *Az önszabályozó társadalom. A civil társadalom Nyugat- és Kelet-Európában.* Kossuth K.
- 1989b. *A századvég gyermekei.* KJK
- Bruszt László 1987. A több szolamú politikai rendszer felé. *Válóság*, 5.
- Csizmadia Ervin 1989. Milyen civil társadalom van és milyen nincs Magyarországon? *Kritika*, 5.
- Fritz Tamás 1987. Az individualizáció esélyei. *Válóság*, 5.
- Gáthy Vera (szerk.) 1989. State and Civil Society. Szociológiai Intézet
- Gyáni Gábor 1991. „Civil társadalom” kontra liberális állam a XIX. század végén *Századvég*, 1.
- Kemény István 1991. „Polgárosodás — polgárjogok nélkül”. In: *Közéről s tólvolból*. Gondolat
- Kiss Mária Rita 1987. „Civil” és „más” társadalmak. *Magyar Tudomány*, 7–8.
- Kolosi Tamás–Papp Zsolt 1973. A társadalmi struktúra történelmi alakváltozásai. *Társadalomtudományi Közlemények*, 4.
- Magyar Nándor László 1990. Civil társadalom: utópia vagy realitás. *A Hét*, június 18.
- Márkus Mária 1992. „A szükségletek politizálódása” címen tartott előadás a Szociológiai Intézetben kiegészítve megjelent *Szociológiai Szemle*, 3.
- Molnár Miklós 1982. Pouvoir et société civile dans les pays de l’Europe de l’Est: concepts et réalités. Cadmos, Automne
- 1985. Système communiste et société civile. *Communisme*, 8. 66/b.
- 1990. La démocratie se lève á l’Est Pologne et Hongrie. P.U.F. 387 p.
- Papp Zsolt 1982. Polgári társadalom és politikai állam. In: Bihari M. (szerk.) *Politika és politikatudomány.* Gondolat K. 188–222.
- Pokol Béla 1986. Alternatív utak a politikai rendszer reformjára. *Válóság*, 12.
- Szabó Máté 1980a. „Societas civilis” és „bürgerliche Gesellschaft”. *Magyar Filozófiai Szemle*, 4.
- 1980b. A „polgári társadalom” kategóriája a mai társadalomtudományokban. *Filozófiai Figyelő*, 1–2.
- 1981. Éjjeliőr volt-e a liberális állam? *Világosság*, 5.
- 1985. *Zöldek, alternatívok, környezetvédők.* Gondolat K.
- 1987. Új társadalmi mozgalmak — A „védekező társadalom” előőrsei? *Magyar Tudomány*, 7–8.
- Szabó Tibor 1987. Védekező társadalom. *Magyar Tudomány*, 7–8.
- Szücs Jenő 1983. *Vázlat Európa három történelmi régiójáról.* Magvető (Gyorsuló idő)
- Urbán László 1987. A túlmunkával védekező társadalom. *Magyar Tudomány*, 7–8.

A témakörrel megjelent újabb magyar nyelvű irodalomból

- Bihari Mihály–Pokol Béla 1992. *Politológia.* Budapest: Universitas
- Bihari Mihály (szerk.) 1992. *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon. 1985–1991.* Kossuth K.
- Csepeli György–Kéri László–Stumpf István (szerk.) 1992. *Állam és polgár.* Bp.: MTA PTI
- Fischer András–Levendel Ádám (szerk.) 1992. *Átéptés alatt.* Bp.: Századvég
- Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) 1992. *Magyarország Politikai évkönyve.* Bp.: Economix
- Szelényi Iván 1992. *A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai.* Bp.: MTA PTI